

KUR'AN AÇISINDAN İNSAN HÜRRİYETİNİN TEMELLENDİRİLMESİNE BİR YAKLAŞIM

*Hüseyin AYDIN**

Ele aldığımız bir kavramın hemen bir tanımını yapma ya da böyle bir tanımını bekleme alışkanlığı içindeyizdir. Şimdi de yine benden belki "hürriyet" kavramının bir tanımını yapmam beklenecektir. Peşinen böyle bir tanım denemesine girişmeyeceğim.

Önce hürriyet sözcüğü bizde hangi anlam ve durumları çağırır? Bunları bir gözönüne getirelim. Hürriyet, sözcük anlamı ile sınırlanmamış olmak, bir takım kayıt ve şart altında olmamak, bağımsız olmak anlamlarını içerir. Hürriyet insan için sözkonusu ise, insanın kime ve neye karşı bağımsızlığı sözkonusudur? İnsanın istek ve davranışları nedir? İnsan hangi kayıt ve şartlar altında bulunabilir? Bu sorular hemen akla, insanın nelerle ilişki ve bağlantı içinde olduğu sorusunu getirir.

İnsan, hiç bir ilişki içinde olmayan, boşlukta varlığını sürdüren bir varlık değildir. Her şeyden önce insan varlığa çıkar çıkmaz kendisini tabiat varlığı içinde bulur. Bu nedenle insan, dar planda tabiatla, geniş planda evren ile ilişki içindedir. İnsan mahiyeti gereği, hemcinsleri ile beraber olmak zorundadır. Sosyal bir varlık dediğimiz insan, kendisini toplum içinde bulur. Böylece de insan diğer insanlarla bir ilişki içindedir. Diğer insanların da hayatta bir takım talepleri, hedefleri, planları vardır. Böylece de insanlar birbirlerini sınırlarlar, birbirlerine bir takım kayıt ve şartlar koyarlar.

İnsan varlık bütünlüğü içinde bir yüce Varlık, yani Tanrı tasavvuruna sahiptir. Bu bir iman olarak ortaya çıkar. Her bireyde bu imana ait şuur, derece farkları gösterir. Bu şuur dereceleri çerçevesinde insan Tanrı ile ilişki içindedir. Bu ilişkinin çok çeşitli boyutları vardır. İşte bu çok yönlü ilişki içinde, insan, isteme ve davranışlarına karşı Tanrı tarafından konmuş birtakım kayıt, şart ve sınırlarla karşılaşmakta mıdır?

Bu üç kategoryal ilişki içinde eğer insan çeşitli yönlerden sınırlanmış, kayıt ve şart altına alınmış durumda ise, bu durumda insan, bu sınırlamaları

* Prof.Dr.; U.Ü.İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

aşır kendisini hür kılabilecek bir öz niteliğe sahip midir? Diğer bir ifade ile insan, hürriyete bir imkan olarak sahip midir?

Hürriyetten sözettiğimiz zaman problematik olarak ilk akla gelen, insanın Allah ile ilişkisinde, yani Allah karşısında insanın hür olup olmadığı, eğer hür ise bunun anlam ve boyutlarının ne olduğudur. Ben konumu bu sorularla sınırlayacağım. Ama önce varlığını Tabiatın içinde bulan insanın, tabiat karşısında ne kadar hür olduğuna ve olabileceğine kısaca değinmek istiyorum.

Tabiatın kanunları vardır. İnsan bu kanunları tabiatı hazır bulur; yani bu kanunlar insanın eseri değildir ve işlemleri de şu veya bu şekilde de olsa, insanın iradesine göre değildir. Diğer bir ifade ile bu kanunlar zorunludur. Bu kanunları da içine alan bir genel kategori vardır, ki o da tabiatın **Nedenselliği**dir. İşte insan kendisini bu tabii nedenselliğin içinde bulur. Bu nedensellik içinde insan engellenmiş, sınırlanmıştır. Konumuzun kavramı ile ifade edecek olursak, insan tabiat içinde hür değildir. Şu anlamı kastediyorum; nedensellik içinde insan engellenmiş ve sınırlanmıştır ama belirlenmemiştir. Tabiatın nedenselliği içinde insan sürekli hürriyeti arar ve onu yaşamaya çalışır.

Belirlenimsizlik, tavizsiz bir zorunluluğu ifade eder. Bu böyledir ve başka türlü olamazlığı dile getirir. Burada hürriyetten söz etmek mümkün olmadığı gibi, hürriyet aramaya yönelik bir imkan da sözkonusu değildir. Tabiatın nedenselliği ise insan için asla bir belirlenimsizlik değildir. Tabiatın nedenselliği, insanın önüne bir takım engeller, sınırlar koymuştur. Çünkü bir yönü ile tabiatın bir parçası olan insan tabiatın bu nedenselliğine tabidir. Ama diğer yönden, mahiyetini oluşturan diğer yönü ile insan, tabiatın bu nedenselliği üzerine olan gözlemleri ve bu gözlemlerden sonuç çıkarma gücü ile tabiatı önüne çıkan engel ve sınırları şu veya bu tür tedberlerle aşar. Bu, şunu gösteriyor ki, insan tabiat içinde belirlenmiş değildir. Ama hürriyet de hazır olarak kendisine verilmiş değildir. Ama hürriyeti arar ve onu gerçekleştirmeye çalışır.

İnsan toplum içinde de, toplumun düzeni, toplumun birliği ve sürekliliği adına ihdas edilen disiplin yönünden de sınırlanmış ve engellenmiştir. Her istediğini elde edemez; her düşündüğünü gerçekleştiremez. Ama bu düşündüklerini gerçekleştirme ve isteklerine ulaşma yollarını sürekli arar. Yani hürriyeti arar ve onu yaşamaya çalışır. Ama insanın toplumsal hayatı, onun tabiat karşısındaki hürriyet arayışını da kolaylaştırır. Bu, iş bölümü ve yardımlaşma yolu ile gerçekleşir.

Bazı düşünürler insanın toplumsal bir varlık oluşunu, onun mahiyetini oluşturan bir niteliği değil, daha sonra hayat tecrübeleri sayesinde, tabiatın engelleme ve sınırlamalarına karşı kendisinin oluşturduğu bir tedbir olduğunu ileri sürmektedirler.

Hürriyetin asıl bir problem olarak ortaya çıktığı alan, Tanrı-insan ilişkisidir. Önce şunu ifade edeyim ki, farklı Tanrı tasavvurları vardır. Ve bu farklı tasavvurlara göre problem farklı bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Semavî dinlerin, dolayısıyla İslâm'ın Tanrı anlayışı theist anlayıştır. Bu anlayışa göre Tanrı, varlığı özünün gereği olan nedensiz varlıktır. İlimi, iradesi ve kudreti ezeli ve mutlaktır. Her şeyi yaratmış, bir gaye için yaratmış ve sürekli yarattıkları ile ilişki içindedir. Olmuş ve olacak her şeyi ezeli ilmi ile bilir. İşte insan hürriyetinin problematiği de burada ortaya çıkmaktadır. Allah'ın ezeli ve mutlak ilmi, mantıkî olarak O'nun her şeyi önceden takdir ettiği sonucunu da doğurur.

Bu durumda her şey gibi insan da önceden belirlenmiş değil midir? İlahî ilim ve irade çerçevesinde insanın hür olma imkanı var mıdır? İlahî takdir içerisinde insana bir hürriyet alanı kalmakta mıdır?

Aşağı yukarı aynı anlama gelecek soruları çoğaltabiliriz. Zaten bu sorular hiçbirimizin yabancıları değildir. Çünkü iman umdelerimizden biri olarak "Kader ve Kaza" kavramları ile hepimizin hayatına girmiş ve bir mesele olarak karşımızda durmaktadır.

Problemın iki yönü vardır: Birincisi, insan, hayatını belirleyen değerleri, yani İYİ ve KÖTÜ'yü kendisi hür olarak belirleyebilir mi? Yoksa iyi ve kötü Tanrı tarafından önceden belirlenmiş midir? Problemın ikinci yönü ise, "Allah'ın gelecekteki her şeyi mutlak ve ezeli ilmi ile önceden bilmesi, aynı zamanda o olacak şeyleri takdir etmiş olduğu inancı" karşısında insanın hürriyetini nasıl gösterebiliriz meselesidir.

Problemın önce birinci yönünü ele alırsak, Kur'an'da bazı ayetlerle karşılaşırız. Bu ayetlerden iki tanesi şu mealde ki: "Rabbın dilediğini ve seçtiğini yaratır. Onların seçim hakkı yoktur... (Gasas 68)" buyuruyor. Diğer ayet-i kerime de şu mealde: "Allah ve Peygamberleri bir şeye hükmettiği zaman, inanan kadın ve erkeğe artık işlerinde başka yolu seçmek yaraşmaz. Allah'a ve Peygambere baş kaldıran şüphesiz açık bir şekilde sapmış olur (Ahzap 36)". Bu ayetler, insanın iyi ve kötünün ne olduğunu belirleme hürriyetinin olmadığını göstermektedir.

Kur'an'da iyi ve kötünün ne olduğunun ortada bırakıldığını, belirlenmediğini de görmüyoruz. Aksine "İyi"nin ne olduğunun Kur'an'da çok açık ve doğrudan doğruya belirlendiğini şu ayet dile getirmektedir: "İyi, yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz değildir. Fakat iyi, Allah'a, Ahiret Günü'ne, Meleklerle, Kutaplara ve Peygamberlere iman etmektir. Ve yine "İyi", en sevdiği malından yakınlarına, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere vermek ve köle azad etmede harcamaktır. Ve yine "İyi", Namaz kılmak, Zekat vermek, verdiği sözü tutmak, sıkıntı anlarında sabretmektir... (Bakara 177)".

Burada iyinin ne olduğu, zengin bir muhteva ile açık bir şekilde ve bir değerler manzumesi halinde gözönüne serilmiştir. Burada iyinin, dolayısıyla

iyinin muhtevasını oluşturan değerlerin neler olduğu Allah tarafından belirlenmiştir. Burada insana değerleri belirleme hürriyeti verilmemiştir. Ama insan, bu değerleri değerlendirmeden, onları yorumlamadan, tefsir etmeden davranışa dönüştürüp gerçekleştiremez. İşte bu tefsir ve yorumda bir hürriyet alanı ortaya çıkmaktadır. İnsan hürriyeti açısından bu husus son derece önemlidir. Şöyle ki:

Kişi malının en iyi yerinden yakınlarına yardım edeceğinde, ne miktarda, hangi zamanda, hangi şartlarda ve kime ne kadar yardım edeceğinin değerlendirmesini yapacaktır. Kendisine göre belirlediği şartlar mevcut değilse, belki de böyle bir davranışı gerçekleştirmeyecektir. İşte insan, değerleri belirlerken değil, ama değerleri değerlendirirken **hürdür**.

Asıl insan hürriyeti "Allah'ın gelecekte olup bitecek her şeyi önceden bilmesi inancı"nda problem olarak ortaya çıkar. Allah -tanımı gereği- her şeyi önceden bilir. Çünkü O'nun bilgisi mutlaktır ve değişmezdir. Allah'ın bilgisinin bu niteliğinden, her şeyin yine Allah tarafından önceden takdir edildiği, belirlendiği sonucu ortaya çıkar. Eğer her şey önceden belirlenmiş ve takdir edilmiş ise, İlahî bilgide belirlenmiş olanın aksine, insan hür bir davranışta bulunabilir mi? Eğer bulunamıyor ise, yapıp-etmelerinden onu sorumlu tutmak Allah'ın adaletine uygun olur mu?

Biz burada "Allah'ın gelecekte olup-bitecek her şeyi ilm-i ezeli ile bildiği" inancımıza bağlı kalarak, bu inancımızdan en küçük bir taviz vermeden, insanın yapıp-etmelerinde, bilgi çerçevesinde, hür olduğunu savunacağız.

Tekrar edecek olursak, Tanrı, tanımı gereği, kavramının özü gereği, gelecekte olacak her şeyi bilir. Çünkü O'nun bilgisi **mutlaktır**. Mutlak kavramı şarta bağlı olmayanı ifade eder. Allah'ın ilmi şarta bağlı değildir. Şarta bağlı olmak: Bir olay meydana gelir; bilen varlık o olaya ya bizzat gözlem yoluyla, ya da müşahede eden birisinin anlatımı, raporu, ya da yazılı hikayesi ile muttali olur ve bilir. Buradaki bilmede, bilginin husule gelebilmesi için pek çok şartın gerçekleşmesi lazımdır. Bu şartları daha da çoğaltabiliriz. Mesela her şeyden önce meydana gelen olayın özne ve nesnesinin yaratılmış olması da şarttır.

İşte bilen bir varlık olan insanın bilgisi bu şartlara bütünüyle bağlıdır. Allah'ın bilgisi ise, bu şartlardan hiç birisine bağlı değildir. O, herhangi bir olay vukua gelmeden önce bilir. Çünkü, aynı zamanda bizim bilgimiz zaman ve mekana da bağlıdır. Biz zaman içinde olayları geçmiş, şimdi, gelecek boyutları içine yerleştiririz. Zaman içinde önce, şimdi, sonra, bize göre vardır. Daha genel söyleyecek olursak, zaman bize göre vardır ve bizden dolayı vardır.

Allah zaman ve mekan kategorilerine tabi değildir. Halka malolmuş deymi ile, "Allah zaman ve mekandan münezzehtir". Allah ezililik ve ebedilik içindedir. ezililik ve ebedilik asla zaman değildir. Onlar, parçasız ve

boyutsuz bir bütündür. Olmuş ve olacak olan her şey ezeliyet içinde Allah için gerçek olarak vardır. İşte Allah'ın bilgisi böyle bir gerçekliğin bilgisidir. Gerçek olan, ne ise o olduğundan dolayı, gerçeğin bilgisi de değişmez. İşte bu nedenle de Allah'ın bilgisinde bir değişme, yani tağyir ve tağayyür yoktur.

Bu geldiğimiz noktada sorumluyu yineliyecek olursak, hep aklımıza gelen soru yine karşımıza dikilecektir: Eğer Allah, benim bütün yapıp-edeceklerimi biliyorsa ve ilminde bir değişme yok ise, bu aynı zamanda Allah tarafından bir belirlenmişliği ifade eder. Bu durumda ben, Allah'ın ilminde belirlenmiş olan olayları yapmak zorundayım. Öyleyse niçin yaptıklarımın sorumlusu oluyorum?

Eğer Allah'ın ilmi gerçekten insanı belirliyorsa, insanın bu belirlenim dışına çıkma hürriyeti yoktur. Hür olmayan insanı da sorumlu tutamayız. Bu da Allah'ın adaletine uygun düşmez.

Bu yargıya varabilmek için, Allah'ın ilmi içinde insanın önceden belirlenmiş olduğunun bir temelini olması gerekir. Böyle bir temel olup olmadığını gösterebilmemiz için konuya şöyle yaklaşalım:

Hürriyet ancak insan için sözkonusu olan, insanın özüne ilişkin bir değerdir. Bu nedenle de varlığını insanın yaratılış bütünlüğü içinde bulur ve insanın diğer değerlerinden soyutlanamaz. Burada "insanın değerleri" kavramı ile, insanın varlık şartlarını kastediyorum. İşte hürriyet, insanın diğer varlık şartlarının oluşturduğu örgü içinde ele alınıp değerlendirilmelidir.

Hürriyeti biz hep isteme (irade) hürriyeti olarak anlarız. Birden fazla farklı durumlardan birisini serbestçe seçip, onup yapmaya karar verebilme sözkonusu olduğu zaman hürriyetin olduğu, aksi halde olmadığı söylenir. Oysa isteme tek başına gerçekleşemez. Her şeyden önce isteme bilgiye dayanır. İnsan bilmediği şeyi isteyemez. İnsanın idrak alanı içine girmeyen herhangi bir şeye ilişkin, en azından, bir yönelmesinin olması, ilgisinin doğması mümkün değildir. Şu halde istemeyi harekete geçiren, yönlendiren bilgi olduğuna göre, bilgiden bağımsız ve bilgiyi devreye sokmaksızın, istemeden ve isteme hürriyetinden söz etmemiz mümkün değildir.

Bilgi-irade ilişkisinde bilginin "isteme" için temel olduğuna İslâm kültür çevresinde ilk işaret eden Haris b. Esen al-Muhasibî'dir. Adab an-Nufus adlı kitabında şöyle diyor: "Bilgi (marife)den önce bir şeyin varolması mümkün olsaydı, mutlaka bilgiden önce irade var olurdu. Eğer bilgiye ihtiyacı olmayan bir şey olsaydı, bilgiye ihtiyacı olmayan irade olurdu. Bilgi her şeyden öncedir ve her şeyin aslıdır. Bilgiden sonra irade gelir ve irade bilgiden doğar (v. 93b)3.

Bilgi de insanın doğuştan, hazır olarak beraberinde getirdiği bir şey değildir, Bilgi, insanın kendi deneyleri, çalışmaları ve yaşantıları ile elde ettiği bir başarıdır. İste ne, insanın kendi hayat tecrübelerinin ürünü olan

bilgiye böylesine sıkı bir şekilde bağlı olunca, insanın bağımsızlığı, dolayısıyla hürriyeti kendiliğinden ortaya çıkar.

İnsanın istemesi, hür olarak bir şeye karar verebilmesi, bilgisine bağlı olunca, Allah'ın ilminin insan için bir belirlenim oluşturmadığı kendiliğinden ortaya çıkar. Çünkü ben, Allah'ın ezeli ve mutlak ilmi ile benim ne yapıp edeceğimi bildiğine şeksiz ve şüphesiz inanırım. Fakat Allah'ın ilminin müfredatı, yani muhtevası, ne doğuştan hazır olarak bana verilmiştir, ne de ben Allah'ın ilminin müfredatına kendi çalışmalarım ile muttali olabiliyorum. Eğer ben, Allah'ın benim hayatım hakkında bildiklerinin, tek tek neler olduğunu bilmiyorsa, ilm-i ilahi benim için bir belirlenim oluşturmaz.

Ben bir taraftan Allah'ın ilm-i ezeli ile benim ne yapıp edeceğimi, bildiğine tam bir iman ile inanırım, diğer yönden de yarın ne yapacağımın hiç bir güç, hiç bir merci tarafından bilinmiyormuşçasına yeni baştan kendim düşünür, karar veririm ve yarınımı kendim oluşturmaya çalışırım.

Bizim bu konuyu problem olarak sürdürmemizin nedeni, bilgi ile imanı birbirinden ayır edememizden kaynaklanır. Biz, inanılan şey ile bilinen şeyin ayrı ayrı varlık alanlarına ait olduğuna dair şuurumuzu hep bulanık bir durumda tutarız. İnsan hürriyeti, dolayısıyla "Kader" konusundaki güçlüğü bir ayağı budur. Diğer ayağı da, mutlak varlık olan Allah'ın varlığına inanmak, O'na teslim olmak, O'nun hükümlerini kabul etmek, öbür taraftan da bu ilahi hükümler içinde insana hürriyet izafe etmeye çalışmaktır.

İşte bu ikilemi açıklamak, temellendirmek, bunu rasyonel bir tarzda ortaya koyabilmek çok güç. Çünkü hürriyet, insana bir imkan, bir değer olarak yaratılıştan verilmiştir. Yaratılıştan gelen bir imkanın açıklanıp temellendirilmesi ve bir bilgi haline getirilmesi mümkün değildir; ama biz, ona yine bir açıklama denemesi getirmeye çalışmaktan geri durmayız. Salt iman ile, iman bazındaki bir idrakî yapı ile yaşayamayız. Böyle bir idrakî yapı ile yetinsek de, kendimizi başkalarına karşı temellendiremeyiz.

Hürriyetin yaratılıştan gelen bir imkan, bir değer olduğunu, sorumlu ve yegane vazifeler varlığı olduğumuzun temeli olduğunu şu ayet-i kerime açık-seçik bir tarzda bize bildirmektedir.

Önce şunu arz edeyim. Cenab-ı Nakk, Gayb aleminde olup-biten olaylardan, eğer bize bilgisinin verilmesi gerekli olan var ise, onu bizim idrak imkanlarımıza uygun bir şekilde sahneler; müşahhaslaştırarak anlatır. Aşağıda arz edeceğim ayette de, bizim sorumlu ve bir vazifeler varlığı olduğumuzu, dolayısıyla hür bir varlık olduğumuzu çok güzel bir şekilde sahnelemektedir: "Biz 'emaneti' i göklere, yere ve dağlara arz ettik. Onlar, onu yüklenmekten çekindiler ve (onun sorumluluğunun ağırlığından dolayı) korkup titremişlerdi. O emaneti insan (hür iradesi ile) yüklenmişti... (Ahzab 72)".

İşte bu ayet-i kerimenin hem lafzı hem de medlulü, bize insanın yaratılıştan hür olduğunu gösteriyor. Eğer bu emanet, bir icbar, bir yükleme ile ortaya konsaydı, hiç bir şeyin onu üstlenmekten çekinmemesi gerekirdi. Bu bir arz'dır. Arz bir şeyi öneri olarak karşıya koymaktır. Muhatap, onu ister kabul eder, ister etmez. İşte insan hür olduğu için, Allah'ın yüklediği ama önerdiği emaneti hür iradesi ile yüklenmiştir.

İnsan yaratılıştan hür olarak bu dünyaya gelmiştir. Mahiyeti gereği sınırlı bir varlık olduğu için, hürriyeti de sınırlıdır. Hem tabii sınırlamaları, hem de sosyal sınırlamaları kendi bilgisine dayanan tedbirleri ile aşmaya çalışır.

Allah'ın da takdirinin dışında değildir. O'nun takdirinin müfredatını bilmediği için, hür davranır; Allah'ın takdirinin isteklerine uygun olması için O'na dua eder; Allah'ın determinasyonunu çok özel yaşantıları ile idrak eder.